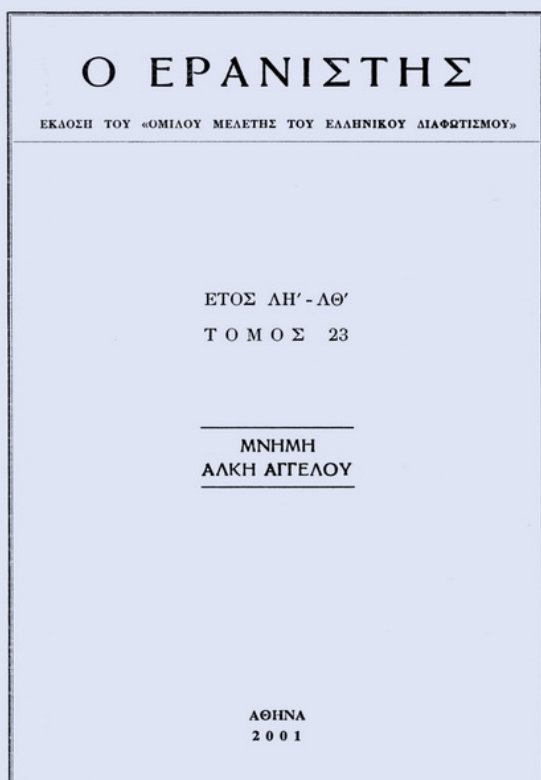

The Gleaner

Vol 23 (2001)

In Memoriam of Alkis Angelou

Η “Χρηστοθήθεια” του Αντ. Βυζάντιου και ο “Galateo” του Giovanni della Casa. Οι πρώτες συσχετίσεις

Εμμ. Ν. Φραγκίσκος

doi: [10.12681/er.168](https://doi.org/10.12681/er.168)

To cite this article:

Φραγκίσκος Ε. Ν. (2001). Η “Χρηστοθήθεια” του Αντ. Βυζάντιου και ο “Galateo” του Giovanni della Casa. Οι πρώτες συσχετίσεις. *The Gleaner*, 23, 300–306. <https://doi.org/10.12681/er.168>

7. Πρόσφατα έγινε γνωστό (και βιβλιογραφήθηκε) ένα οκτασέλιδο φυλλάδιο με τον περιεργο τίτλο *Ὁμηρος καὶ Πλάτων, ὁ μὲν ὀνειδίζων, ὁ δὲ συμβουλευὼν τοὺς νῦν Ἕλληνας*· στὸ τέλος: *Ἐργαφον ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1862 Μαρτίου 12. Α.Μ.*¹⁹

Πιστεύω ὅτι τὰ ἀρχικά Α.Μ. ὑποδηλώνουν τὸν Ἀπόστολο Μακράκη,²⁰ ὁ ὅποιος τὰ χρόνια αὐτὰ (1860-1862) δημοσιεύει στὴν Κωνσταντινούπολη παρόμοια φυλλάδια μετὰ τὰ ἴδια ἀρχικά²¹ ἢ μετὰ τὸ πλήρες ὄνομά του.²²

Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ

Η “ΧΡΗΣΤΟΘΕΙΑ” ΤΟΥ ΑΝΤ. ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΚΑΙ Ο “GALATEO” ΤΟΥ GIOVANNI DELLA CASA. ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΣΥΣΧΕΤΙΣΕΙΣ

ΓΙΑ ΤΗ ΧΡΗΣΤΟΘΕΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ (πρώτη ἔκδοσή Βενετία 1780) μένουν ἀκόμη νὰ ἀπαντηθοῦν καίρια φιλολογικὰ ἐρωτήματα: πρόκειται ἄραγε γιὰ ἐξαρχαῖσμένη μεταφορὰ στὰ ἑλληνικὰ κάποιας λατινικῆς πηγῆς ἢ γιὰ μεταγλώττιση καὶ ἐπεξεργασία μιᾶς προγενέστερης, λαθάνουσας ἀκόμη, δημώδους μετάφρασης τοῦ λατινικοῦ αὐτοῦ κειμένου, ὅπως ἀφήνουν νὰ ἐννοηθεῖ ὁ τίτλος της, τὸ ἐπεξηγηματικὸ σημείωμα τοῦ ἐκδότη καὶ οἱ βεβαιώσεις τῶν διασκευαστῶν τοῦ ἔργου τοῦ Βυζαντίου;¹ Ὑστερα, πρωτότυπο τῆς *Χρηστοθήειας* πρέπει νὰ

19. Θωμᾶ Παπαδόπουλου, *Βιβλιοθήκες Ἁγίου Ὁρους. Παλαιὰ ἑλληνικὰ ἔντυπα. Πρώτη προσπάθεια συγκροτήσεως συλλογικοῦ καταλόγου. Παράρτημα: Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις (Διεύθυνση Θρησκευτικῶν καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Ὑποθέσεων Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν)*, Ἀθήνα 2000, σ. 655, ἀρ. 148. Μοναδικὸ ἀντίτυπο τοῦ φυλλαδίου στὴ Μονὴ Ἐσφιγμένου.

20. Πρβλ. Χ. Γ. Πατρινέλη, «Παλαιὰ βιβλία στὸ Ἁγιὸν Ὄρος», *Νέα Ἑστία*, τχ. 1732 (Μάρτιος 2001), 455.

21. Δ. Γκίνη - Β. Μέζα, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, τ. 3, ἀρ. 9123 καὶ 9204.

22. *Στὸ ἴδιο*, ἀρ. 8236, 8301, 9133, 9251.

1. Ὁ πρῶτος ποὺ ἀναφέρθηκε στὸ μεταφραστικὸ ἱστορικὸ τῆς *Χρηστοθήειας* (λατινικὴ πηγὴ) > μετάφραση σὲ ἀπλὴ γλώσσα > μετατροπὴ στὴν ἀρχαία ἀπὸ τὸν Ἀντ. Βυζάντιο) ἦταν ὁ Καισάριος Δαπόντες στὴν ἔκδοσή τῆς δικῆς του ἑμμετρῆς μεταγλώττισης τοῦ ἔργου τοῦ Βυζαντίου, *Χρηστοθήεια*, Βενετία 1770, σ. ιθ', δέκα χρόνια πρὶν τὸ χειρόγραφο τῆς *Χρηστοθήειας* παραχωρήσει τὴ θέση του στὸ ἔντυπο. Τὶς πληροφορίες τοῦ Δαπόντε ἐπανάλαβε τὸ 1780 στὸν τίτλο καὶ στὸ ἐπεξηγηματικὸ σημείωμά του ὁ ἐκδότης της, ὅσο λίγο ἀργότερα καὶ ὁ δεῦτερος γλωσσικὸς διασκευαστής της, σὲ πεζὸ αὐτός, Σεραφεῖμ Πισσίδιος, *Σύνταγμα ἡτοι Χρηστοθήεια*, Βενετία 1782, σ. 1-2. Δεδομένου ὅτι τὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 1780 γνωστὰ χειρόγραφα τοῦ ἔργου,

θεωρείται τὸ λατινικὸν *De civilitate morum puerilium* τοῦ Ἑράσμου (1526)² ἢ τὸ ἰταλικὸν *Galateo* τοῦ Giovanni della Casa (1559) στὴ λατινικὴ του ἐνδεχομένως ἐκδοχή,³ ἢ πρέπει νὰ μιλάμε γιὰ ἓνα ἔργο ποῦ ἀπλῶς στηρίχθηκε στοὺς δύο αὐτοὺς ὁδηγοὺς καλῆς συμπεριφορᾶς;⁴ Μήπως τέλος διαμεσολάβησε γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ἐκδοσὴ κάποιον τρίτον ἐκλαϊκευτικὸν ἐγγειρίδιον;⁵ Τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ ἔχουν ἀπασχολήσει ἀπὸ καιροὺς τοὺς μελετητὲς σὲ πρωτοβάθμιον σχεδὸν ἐπίπεδο καὶ μὲ τρόπο τεκμηριωτικὰ ἐλεγχόμενον. Τὸ παρὸν μελέτημα δὲν ἀποσκοπεῖ νὰ δώσει συνολικὲς ἀπκινήσεις οὔτε νὰ προχωρήσει σὲ ἀναλυτικὴ διερεύνηση ἐπιμέρους ζητημάτων. Θὰ σταθεῖ μόνο στὸ σημεῖο τῆς ὑπόδειξης τοῦ *Galateo* τοῦ Giovanni della Casa ὡς πρωτότυπου τῆς *Χρηστοθήειας* προσκομιζόντας δύο παλαιότερες σχετικὲς μαρτυρίες, ἡ μία ἀπὸ τὶς ὁποῖες, ἂν καὶ δημιουργημένη, δὲν εἶχε, ὅσο γνωρίζω, προσεχθεῖ ἀπὸ τὴν ἔρευνα.

Τὶ μᾶς ἦταν γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἀλληλεξάρτηση τῶν δύο ἔργων; Ἐνα ἔμμεσο συσχετισμὸ εἶχε ἤδη κάνει ἀπὸ τὸ 1907 ὁ Περικλῆς Ζερλέντης σὲ μελέτη του γιὰ τὸν Ἀντώνιο Βυζάντιο. Ἀναδημοσιεύοντας τὸ ἐπεξη-

ῶσο μύθεον νὰ διαπιστώσω, δὲν διασώζουν ἔστω νύξεις γιὰ τὸ μεταφραστικὸ ἱστορικὸ του, ἀγνωστὴν τὴν πηγὴ τῶν πληροφοριῶν τοῦ Δαπόντε, ἐκτὸς κι ἂν αὐτὲς εἶχαν τὴν ἀρχὴ τους στὴν προφορικὴ παράδοση.

2. Τὴ σχέση τῶν δύο ἔργων ὑπέδειξε ὁ Δημόσθενες Ροῦσσος (D. Russo) «*Carti de bună covoința in limba greacă și română*», *Studii și critice*, Βουκουρέστι 1910, σ. 31-37, ὁ μόνος ποῦ χρησιμοποίησε τὴ συγκριτικὴ ἀποδεικτικὴ μέθοδο. Τὴ γνώμη του ἀσπάστηκε, συμπληρώνοντάς τὴν καὶ μὲ ἄλλα ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα, ὁ Ν. Γ. Πολίτης στὴ βιβλιοκρισίᾳ του γιὰ τὰ περιεχόμενα τοῦ παραπάνω τόμου, *Λαογραφία* 2 (1910), 711, 713-714 καὶ ἀπὸ τοὺς νεώτερους ὁ Τάσος Ἀθ. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή*, τ. Α', 1966, σ. 311.

3. Γιὰ ὅσους συνέδεσαν παλαιότερα τὴ *Χρηστοθήεια* μὲ τὸν Giovanni della Casa βλ. παρακάτω. Στὰ νεώτερα χρόνια τὸν ἰταλὸ λόγιον ἀποδέχονται ὡς συγγραφέα τῆς οἱ Γ. Γ. Λαδὰς - Ἀθ. Δ. Χατζηδῆμος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791-1795*, Ἀθήνα 1970, σ. 140 καὶ Θωμὰς Ι. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466ci-1800)*, τ. Α', Ἀθήνα 1984, ἀρ. 1559-1567 (ἐδῶ θὰ πρέπει ὁ ἀναγνώστης νὰ ἐντάξει καὶ τὸν ἀρ. 5502).

4. Γιὰ συνδυασμὸ τῶν δύο ἔργων στὴ σύνταξη τῆς *Χρηστοθήειας* μίλησαν οἱ Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα 1977, σ. 251-253 καὶ Φίλιππος Ἡλιού, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα*, Ἀθήνα 1997, ἀρ. 1802.60, ἐνῶ ἡ Ἀθανασία Ἀβδάλη, *Ἡ «Ἐγκυκλοπαιδεία Φιλολογικὴ» τοῦ Ἰωάννη Πατούσα*, Ἀθήνα 1984, σ. 275-76 καὶ ἡ Ἀγγελικὴ Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια τῶν ἐλλήνων σχολείων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν*, Ἀθήνα 1994, σ. 71, θεωροῦν τὸν *Galateo* μετὰφρασην ἢ διασκευὴν τοῦ ἔργου τοῦ Ἑράσμου. Τέλος ἡ Ἐμμη Βαϊκούση, «Χρηστοθήειες καὶ διαμόρφωση τῆς συμπεριφορᾶς τῶν νέων στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία (18ος-19ος αἰ.)», Πρακτικὰ τοῦ Διεθνοῦς Συμποσίου *Ἱστορικότητα τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ τῆς νεότητος*, τ. Α', Ἀθήνα 1986, σ. 298, ἀπλῶς καταγράφει τὶς δημοσιοποιημένους ἀπόψεις γιὰ τὸ θέμα.

5. Τὴν ἰδέαν ὑπέβαλε ὁ Φ. Ἡλιού, ὁ.π.

γηματικό σημείωμα του εκδότη της *Χρηστοθήειας* σχετικά με το μεταφραστικό ιστορικό της έχει συμπεριλάβει σ' αυτό, προφανώς από τυπογραφική απροσεξία, μια καταληκτική φράση που λείπει από το τυπωμένο κείμενο του σημειώματος και που χωρίς άλλο αποτελούσε προσωπική παρατήρηση του Ζερλέντη: «Χρηστοθήεια δ' ἐστὶ καὶ ἡ παρ' Ἱταλοῦς Galateo καλουμένη βίβλος».⁶ Τὸ 1910 ὁ Νικόλαος Πολίτης, μὴ ἔχοντας προφανῶς συμβουλευτεῖ τὸ πρωτότυπο, σχολίαζε τὴ φράση αὐτὴ σὰν νὰ προσερχόταν ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ εκδότη τῆς *Χρηστοθήειας*: τόνιζε τὶς ἀνάλογες τῶν δύο ἔργων ἀπὸ ἄποψη περιεχομένου ἀλλὰ καὶ τὴν εἰδικὴ δυσκολία νὰ εἶχε καταπιαστεῖ κάποιος μὲ τὸ ἐγχείρημα τῆς μετάφρασης τοῦ *Galateo*, ἀφοῦ κατὰ τέτοιο ἀπαιτοῦσε προσαρμοστικές ἐπεμβάσεις στὸ κείμενο ἀνάλογες τῶν ἐθιμικῶν ἰδιαιτεροτήτων τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας ἀλλὰ καὶ τῶν νοστρωπικῶν μεταβολῶν ποὺ εἶχαν συντελεστεῖ στὸ μακρὸ διάστημα ἀνάμεσα στὴ συγγραφὴ τοῦ πρωτοτύπου καὶ τὴ μετάφραση.⁷ Ἄν ἡ ἀναφορὰ τοῦ Ζερλέντη στὸ ἔργο τοῦ Giovanni della Casa παρέπεμπε ἀπλῶς σ' ἓνα ξενόγλωσσο γραμματολογικὸ παράλληλο καὶ ἂν μὲ τὶς παρατηρήσεις του ὁ Ν. Πολίτης ἀρνιόταν γιὰ ἀντικειμενικούς λόγους τὴν ἀλληλεξάρτηση τῶν δύο κειμένων, εἴκοσι σχεδὸν χρόνια ἀργότερα, στὰ 1928, οἱ συντάκτες τῆς *Bibliographie Hellénique* τοῦ 18ου αἰῶνα — ποὺ σημειωτέον γνώριζαν τὸ μελέτημα τοῦ Ζερλέντη — ἦταν κατηγορηματικοί: συγγραφέας τῆς *Χρηστοθήειας*, ὑποστήριζαν, εἶναι ὁ Giovanni della Casa καὶ πρωτότυπό της ὁ *Galateo* στὴν αὐθεντικὴ του γραφὴ καὶ ὄχι στὴν λατινικὴ του ἀπόδοση.⁸ Ἐκτοτε, ἱστορικοὶ τῆς παιδείας καὶ βιβλιογράφοι θὰ ἀναγνωρίζουν τὴν καταγωγὴ τῆς *Χρηστοθήειας* ἀπὸ τὸν *Galateo* ἄλλοτε ὡς ἀπόλυτη καὶ ἄλλοτε συνδυαστικὰ μὲ τὸ λατινικὸ ἐγχείρι-

6. Περ. Γ. Ζερλέντης, «Ἀντώνιος ὁ Βυζάντιος διδάσκαλος τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μεγάλης τοῦ γένους σχολῆς», *Byzantinische Zeitschrift* 16 (1907), 249. Τὸ ἐπεξηγηματικὸ σημείωμα ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὴν Ἑγκυκλοπαίδεια Φιλολογικὴ τοῦ Ἰω. Πατούσα, Βενετία 1780, τ. Α', σ. 423, στὴν ὁποία εἶχε συμπεριληφθεῖ ἡ *Χρηστοθήεια* παράλληλα μὲ τὴν αὐτοτελὴ κυκλοφορία της τὴν ἴδια χρονιά. Καὶ στὰ δύο ἀντίτυπα τῆς Ἑγκυκλοπαίδειας τοῦ 1780 ποὺ ἔχω ὑπόψη μου (Βιβλιοθήκη Μονῆς ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου καὶ Κων. Στάικου, Ἀθήνα) λείπει ἡ σχετικὴ μὲ τὸν *Galateo* κατακλείδα. Ὁρθὰ ὁ Τ. Ἀθ. Γριτσόπουλος, ὁ.π., σ. 310, στὴ δική του παράθεση τοῦ ἐπεξηγηματικοῦ σημειώματος, βασισμένη προφανῶς σ' ἐκείνη τοῦ Ζερλέντη, ἄφησε τὴν ἐπίμαχη φράση ἐκτὸς τῶν εἰσαγωγικῶν τοῦ ὑπολοίπου ἀποσπάσματος χωρὶς ὅμως ὁποιοδήποτε σχόλιο.

7. π. Λαογραφία, ὁ.π., σ. 713. Ἀντίθετα ἡ ὑπαρξὴ προγενέστερης μετάφρασης τοῦ κειμένου τοῦ Ἑράσμου βοήθησε τὸν Α. Βυζάντιο νὰ ἐπέμβει στὸ κείμενο μὲ προσθαφαρειακὲς πρωτοβουλίες ὥστε νὰ τὸ προσαρμόσει στὰ κοινωνικὰ ἥθη τῶν ὁμογενῶν του.

8. Emile Legrand, *Bibliographie Hellénique... au dix-huitième siècle... publiée par Louis Petit et Hubert Pernot*, τ. II, Παρίσι 1928, σ. 333-334. Οἱ ἐκδότες, ἐνῶ γνώριζαν ἐπίσης τὴν ἐργασία τοῦ Δ. Ρούσσου, ἀποσιώπησαν τὰ συμπεράσματά της.

διο τοῦ Ἑράσμου, τὰ συμπεράσματά τους ὁμῶς δὲν θὰ βασίζονται στοὺς ἀπαραίτητους γιὰ τέτοια ζητήματα συγκριτικούς ἐλέγχους.

Ὡστόσο οἱ μαρτυρίες δύο λογίων τοῦ 18ου αἰῶνα —τοῦ ἐνὸς μάλιστα σύγχρονου τοῦ Βυζάντιου— γιὰ τὴ σχέση τῶν δύο ἔργων ἔρχονται τώρα νὰ συνηγορήσουν ὑπὲρ τῶν ἀπόψεων ὅσων τὴν ἐπισήμαναν στὸν εἰκοστὸ μὲν αἰῶνα. Πρόκειται γιὰ τὸν γιατρὸ Δημήτριο Γεωργούλη Νοταρὰ καὶ τὸν Νικόδημο Ἀγιορείτη καὶ ἡ καταγραφή τῆς μαρτυρίας τους ἔχει ἐνδιαφέρον νὰ ποῦμε ὅτι συμπτωματικὰ ἀφορμήθηκε ἀπὸ ἓνα κοινὸ ἐρέθισμα, τὴν ἀνάγνωση τῆς *Ἠθικῆς Φιλοσοφίας (La Filosofia Morale derivata dall'alto fonte del grande Aristotele Stagirita)* τοῦ Emmanuele Tesauro, ἰταλοῦ ἱερωμένου καὶ ἱστορικοῦ τοῦ 17ου αἰῶνα. Σὲ ρόλο μεταφραστῆ ὁ πρῶτος (τὴ μετέφρασε στὸ Βουκουρέστι στὰ 1717 κατ' ἐντολὴ τοῦ θεοῦ του Χρύσανθου Νοταρᾶ χωρὶς νὰ ἐκδοθεῖ ποτὲ⁹), σὲ ρόλο ἀπλῶς ἀναγνώστη ὁ δεύτερος μιᾶς ἄλλης σύγχρονης μὲ τὴν προηγούμενη μετάφρασης τοῦ ἔργου, ἡ ὁποία παρέμεινε ἐπίσης ἀνέκδοτη ἀλλὰ ἀξιολογήθηκε ἐκτεταμένα στὰ δικὰ του ἠθικοασκητικὰ συγγράμματα (τὴν εἶχε φιλοτεχνήσει στὴν Πάτμο ὁ Ἑμμανουὴλ Ρωμανίτης στὰ 1718¹⁰), διαβάζοντας στὸ ἐνδέκατο βιβλίον τῆς, κεφάλαιο XI («Τί πράγμα εἶναι ἡ χρηστοθήθεια»), τὶς ἀναφορὰς τοῦ Tesauro στὸν *Galateo* καὶ τὸν συγγραφέα του θέλησαν νὰ τὶς συμπληρώσουν μὲ πληροφορίες ἀπὸ τὰ ἐλληνικὰ πράγματα, μιὰ καὶ αὐτοὶ εἶχαν στὸν ὀπτικὸ τους ὀρίζοντα τὸν Ἑλληνα ἀναγνώστη.

Νὰ παραθέσουμε τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα τοῦ ἰταλικοῦ πρωτοτύπου: «essendo fuggito dall'Italia ogni Buon costume: rinaque al Mondo Catone Riformator de'Costumi, nella persona di quel Savio Uomo Giovanni della Casa. § Questi, essendo nato, ed educato in quella Città; la quale, per il Suono del Nome, per la pulitezza delle contrade, e per la gentilezza de Cittadini, con verità si potea chiamare il FIORE delle Città Italiane: cosi havendo egli osservata ogni minutezza contraria alle Buone Creanze; diede al giorno quel Volume, piccolo Specchio delle Buone Creanze, e gran Flagelo delle cattive; da lui cognominato il GALATEO. § Con tanti applausi fù accolto da tutta Italia quel nobil Parto, che non solo i Padri di famiglia, e i Precettori; ma i Direttori delle Academie, e i Chironi de Principi, di quello si serviano, come della Regola di Policle<t>o per emendare i Costumi, e le Creanze de'loro Achili: bastando dire, *Cotesto Atto è contrario al Galateo*».¹¹

9. Ἑμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Τὸ ζήτημα τῆς γλωσσολογίας τοῦ Νικόδημου Ἀγιορείτη» στὸν παρόντα τόμο τοῦ Ἑρανιστῆ, σ. 186, ὅπου βιβλιογραφία γιὰ τὰ χειρόγραφα τῆς μετάφρασης καὶ τὸν μεταφραστὴ.

10. Ἑμμ. Ν. Φραγκίσκος, ὁ.π., σ. 186.

11. Ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις τῆς *Filosofia Morale*, Βενετία 1683 καὶ Macerata 1675, ποὺ μπόρεσα νὰ συμβουλευτῶ στὴν Ἀθήνα λείπει τὸ κεφάλαιο XI. Τὸ παράθεμα τὸ ὀφείλω στὴν καλοσύνη τοῦ ἱστορικοῦ κ. Δημ. Ἀρβανιτάκη ποὺ τὸ ἀντέγρα-

Ἡ μετάφραση τοῦ Δημ. Νοταρᾶ τοῦ χφ. 681 τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου ποὺ ἔλαβα ὑπόψη μου παρουσιάζει στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἀναγνωστικὰ προβλήματα ἐξαιτίας μιᾶς διάσπαρτης κηλίδας μελανιοῦ, ἡ ὁποία εὐτυχῶς δὲν ἔχει καλύψει τίς προσθηκὲς τοῦ μεταφραστῆ (ἐδῶ μὲ ἀραιὰ στοιχεῖα): «ἐπειδὴ καὶ ἔφυγεν ἀπὸ τὴν Ἰταλίαν καὶ ἀπὸ τὴν ἡμετέραν Ἑλλάδα διὰ τὸν ζυγὸν τῆς ἀγαρηνῆς δουλείας, πᾶσα καλὴ συνήθεια, ἐγεννήθη πάλιν εἰς τὸν // Κόσμον ὁ Κάτων διορθωτὴς τῶν ἡθῶν εἰς τὸ πρόσωπον ἐκείνου τοῦ φρονήμου ἀνθρώπου Ἰωάννου ντέλλα Κάτζα, ἡγουν Ἰωάννου τοῦ ἐκ τοῦ οἴκου. § Γεννηθεὶς αὐτὸς ὁμοῦ, καὶ τραφεὶς εἰς ἐκείνην τὴν πόλιν ἣ] ὁποία διὰ τὴν σημασίαν τοῦ ὀνόματος, διὰ τὴν ὠ[ραιότητα;] τῶν κωμῶν καὶ γειτονιῶν καὶ διὰ τὴν ἀνθρωπ[ίαν] †...† καὶ εὐγένειαν ἡμποροῦσε †...† τὸ Ἄνθος τῶν ἰταλικῶν πόλεων †...† ἐκεῖνο τὸ βιβλίον, ὅπου εἶναι μικρὸν [κάτοπτρον] τῶν καλῶν ἡθῶν, καὶ μεγάλη μᾶστιξ τῶν κακῶν ὀνομάζοντάς το ὁ Γαλακταῖος. § Μὲ τόσους κρότους τὸν ἐδέχθη τὸν Γαλακταῖον] ἅπανα ἡ Ἰταλία, καὶ ἔπειτα ἡ Ἑλλάδα, ἐπειδὴ τὸν ἐμεταγλῶτισαν, ὅπου οὐ μόνον τὸν μεταχειρίζονται οἱ οἰκοκύριοι, καὶ οἱ διδάσκαλοι τῶν παιδιῶν, ἀλλὰ καὶ οἱ Ἐπιστάται τῶν Ἀκαδημιῶν, καὶ οἱ Χεῖρωνες τῶν ἡγεμόνων, ὡσάν Κανόνα τοῦ Πολυκλείτου, διὰ τὴν διορθῶν τὰ ἥθη καὶ τὴν ἀνθρωπιάν τῶν αὐτῶν Ἀχιλλέων, ἐπειδὴ καὶ εἶναι ἀρκετὸν νὰ εἰπῇ τινάς, τοῦτο τὸ ἔργον, αὐτὴ ἡ πρᾶξις εἶναι ἐναντία τοῦ Γαλακταίου».¹²

Δύο παρατηρήσεις: α) Ὁ Δημ. Νοταρᾶς κάνει λόγο γιὰ ἐλληνικὴ μεταγλωττίσι τοῦ *Galateo* χωρὶς νὰ διευκρινίζει ἂν πρόκειται γιὰ τὴ *Χρηστοθήθεια* στὴ μετάφραση τοῦ Α. Βυζάντιου ἢ στὴν ἄγνωστὴ μας δημώδη. Ὅμως τὸ γεγονὸς ὅτι περιλαμβάνει ἀνάμεσα στοὺς χώρους διάδοσής της καὶ τὰ σχολικὰ διδασκτῆρια (τὰ συμφοραζόμενα ἔσχυν ἀναλογικὰ καὶ γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ μάλιστα τίς περιοχὲς δράσης τῶν φαναριωτῶν ἡγεμόνων καὶ τῶν οἰκογενειῶν τους¹³) μᾶς κάνει νὰ πιστεύουμε ὅτι ἀναφέρεται στὴν πρώτη, ποὺ εἶχε εἰσαχθεῖ στὰ σχολεῖα σὲ χειρόγραφη μορφή ἀπὸ πολὺ νωρὶς ὥς ἐγχειρίδιο ἀρχαιομάθειας παράλληλα μὲ τὴν ἡθικοδιδασκτικὴ της ἀποστολή. β) Ὁ χρόνος τῆς μαρτυρίας τοῦ Δ. Νοταρᾶ, τὸ 1717, ἐπιβεβαιώνει τὰ συμπεράσματα νεώτερης ἔρευνας ὅτι χειρόγραφα τῆς *Χρηστοθήθειας* κυκλοφοροῦσαν τουλάχιστον ἀπὸ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 18ου αἰ.¹⁴

ψε γιὰ χάρη μου στὴ Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη ἀπὸ ἔκδοση Βενετίας 1673, σ. 277-78. Τὸν ἐχαριστῶ καὶ ἀπὸ ἐδῶ θερμά.

12. Ε.Β.Ε., χφ. 681 Μ.Π.Τ., φ. 156^v-157.

13. Γιὰ τὴ διасύνδεση τῶν μεταφραστικῶν δραστηριοτήτων τοῦ Δημ. Γ. Νοταρᾶ μὲ τὸν κόσμον τῶν Φαναριωτῶν βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Περὶ τῆς τῶν συμβουλιῶν ματαιότητος». Ἐνα ἀκόμη φαναριώτικο ἐγχειρίδιο Πολιτικῆς», *Ὁ Ἐρανιστής* 21 (1997) —Μνήμη Λέανδρου Βρανούση—, 41-42.

14. Ἀγγελικὴ Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *ὁ.π.*, σ. 73-75. Πβ. τίς παρατηρήσεις τοῦ Δ. Ρούσσου γιὰ τὴν πιθανότητα παρναγνώσεως τῆς χρονολογίας 1720, «Carti de bună covința», *ὁ.π.*, σ. 28, σημ. 1.

καὶ ὅχι ἀπὸ τὸ 1720, ὅποτε σχεδιάστηκε σύμφωνα μὲ τὶς μελέτες τοῦ Π. Ζερλέντη.¹⁵

Ἀπὸ τῆ μετάφραση τοῦ Ἑμμ. Ρωμανίτη, ποὺ δὲν ἔχει τὶς ἐλληνικοῦ ἐνδιαφέροντος προεκτάσεις τῆς ἀντίστοιχης τοῦ Νοταρᾶ, κρατᾶμε ἐδῶ τὴν ἐρμηνευτικὴν παρέμβασή του γιὰ τὸ ὄνομα *Galateo*, μὲ ἐμφανὴ τὴν παρετυμολογικὴν τῆς ἀφετηρία: «... καὶ μέγα φραγγέλιον τῶν κακῶν, ὀνομασμένον ἐξ αὐτοῦ Γαλατέος, ἔσονται καὶ νὰ εἶναι τὸ ἀληθινὸν γάλα ἀπὸ τοῦ ὁποῖον ἔχει χρεῖαν νὰ ποτισθῇ καὶ ὁ ἄνθρωπος ὁποῦ θέλει νὰ εἰσέβῃ εἰς τὴν ὁδοῦν μιᾶς εὐγενεῖς καὶ πολιτικῆς συναναστροφῆς».¹⁶ Ἀνθυμῶς ὁ κρητοπάτριος καγκελάριος τῆς Πάτμου δὲν ἐπιχείρησε τὸ 1718 νὰ συσχετίσει τὸν *Galateo* μὲ τὴ *Χρηστοθήθεια* τοῦ Α. Βυζάντιου, θὰ τὸ κάνει τὸ 1801 ὁ ἀναγνώστης τῆς μετάφρασής του Νικόδημος Ἀγιορείτης. Στὸ *Ἐγχειρίδιον Συμβουλευτικόν περὶ τῆς φυλακῆς τῶν πέντε αἰσθήσεων*, κεφάλαιο Ε' («Περὶ φυλακῆς τῆς ὁσφρήσεως»), ἐπιστώνοντας τὴν προσοχὴ ὅτι ἡ χρῆσις τῆς νικοτιανῆς εἶναι «ἐναντία εἰς τὴν χρηστοθήθειαν» καὶ τὴ διδασκαλίαν τοῦ «Γαλατείου», θὰ βρεῖ ἀφορμὴ νὰ ἀποσαφηνίσαι αὐτὸν τὸν τελευταῖον τίτλο (ποὺ τὸν μετέβαλε ἀπὸ ἀνθρωπωνύμιον σὲ παράγωγόν του) μεταγράφοντας σὲ ὑποσημείωση μὲ κάποιες λεκτικὰς ἀλλαγὰς καὶ πάντως σιωπηρὰ ὡς πρὸς τὴν πηγὴ τῶν πληροφοριῶν του τὸ σχετικὸν τμῆμα τοῦ χειρογράφου 296 τῆς Πάτμου. Στὸ τέλος θὰ προσθέσει μιὰ δική του πληροφορία, μὲ τὴν ὁποία θὰ θυμίσαι τὴν ὑπαρξὴ ἐλληνικῆς μετάφρασης τοῦ *Galateo*, χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι ἀπόλυτα βέβαιος γιὰ τὴν ὁρθότητά τῶν λεπτομερειῶν της: «Γαλατεῖον ὀνομάσθη τὸ Βιβλίον ἐκεῖνο ὁποῦ ἐσύνθεσεν Ἰωάννης Δελακᾶζης ὁ Φλωρεντινὸς φιλόσοφος, τὸ ὁποῖον ὀνομάσθη οὕτω, διὰ τὸ εἶναι τὸ ἀληθινὸν γάλα, ὁποῦ ἔχει χρεῖαν νὰ ποτισθῇ καὶ ὁ ἄνθρωπος ὁποῦ θέλει νὰ ἔμβῃ εἰς τὴν πολιτικὴν τῶν εὐγενῶν συναναστροφὴν, μικρὸν μὲν κάτοπτρον τῶν χρηστῶν ἡθῶν, μέγα δὲ φραγγέλιον τῶν κακῶν. Τὸ ὁποῖον ἐδέχθηκεν ὅλη ἡ Ἰταλία μὲ μεγάλους ἐπαίνους καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖον, ὥσάν ἀπὸ τὸν Κανόνα τοῦ Πολυκλείτου, ἐμάνθανον τὰ χρηστὰ ἥθη ὅλοι οἱ εὐγενεῖς, καὶ διδάσκαλοι, καὶ οἱ ἀνατροφεῖς τῶν Βασιλικῶν τέκνων» ἐκ τούτου νομίζω ὅτι μετεφράσθη εἰς τὸ Λατινικὸν ἢ καλοῦμένην *Χρηστοθήθεια* καὶ ἐκ τοῦ Λατινικοῦ πάλιν μετεφράσθη εἰς τὸ Ἑλληνικόν».¹⁷

Τὸ περιεχόμενον τῆς πληροφορίας τοῦ Νικόδημου Ἀγιορείτη διαφορο-

15. Ἀγγελικὴ Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, ὁ.π., σ. 72.

16. Βιβλιοθήκη Μ. ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου, χφ. 296, φ. 193^v-194.

17. *Ἐγχειρίδιον Συμβουλευτικόν*, [Βιέννη] 1801, σ. 73. Στὸ ὀλιγοσέλιδο φυλάκτιον τοῦ Κων. Καβαρνῶ, *Τὸ κάπνισμα καὶ ὁ Ὁρθόδοξος Χριστιανός. Περιτοπαὶ ἀπὸ τὸ «Συμβουλευτικόν Ἐγχειρίδιον» καὶ τὰ «Πνευματικὰ Γυμνάσματα» τοῦ Ἀγίου Νικόδημου τοῦ Ἀγιορείτου μὲ πρόλογον καὶ σημειώσεις*, Μασσαχουσέτη 1972, ἔχει ἀφαιρεθεῖ ἡ ἀναφορὰ στὸ «Γαλατεῖον» καὶ κατὰ συνέπεια ἡ ὑποσελίδις ἐπεξηγήση τοῦ Νικόδημου.

ποιεῖται ἀπὸ τὰ μέχρι τώρα γνωστὰ γιὰ τὸ θέμα τοῦ μεταφραστικοῦ ἱστορικοῦ τῆς *Χρηστοθήειας* σὲ δύο σημεία, πρῶτο, ὅτι ἡ ἐλληνικὴ μετάφραση ἔγινε ὄχι ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ πρωτότυπο ἀλλὰ ἀπὸ λατινικὸ διάμεσο — μιὰ τέτοια μετάφραση πράγματι γνωρίζουμε ὅτι εἶχε δημοσιευτεῖ ἤδη τὸ 1595, σαράντα πέντε περίπου χρόνια μετὰ τὴν πρώτη αὐτοτελὴ ἰταλικὴ ἔκδοσιν¹⁸—, καὶ δεύτερο, ὅτι ἀνάμεσα στὸ λατινικὸ καὶ τὸ «Ἑλληνικόν», δηλαδή τὸ ἐξαρχαῖσμένο κείμενο τοῦ Α. Βυζάντιου, δὲν μεσολάβησε ἄλλη μετάφραση καὶ μάλιστα σὲ ἀπλὴ γλώσσα.¹⁹ Αὐτὴ ὅμως ἡ με ἐπιφύλαξη κατατεθειμένη μαρτυρία σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ σειρὰ τῶν γλωσσικῶν μεταμορφώσεων τοῦ *Galateo* μένει νὰ ἀξιολογηθεῖ μαζί με ὅλα τὰ ἄλλα ζητήματα γιὰ τὴ *Χρηστοθήεια* ὅπως τὰ περιγράψαμε στὴν ἀρχὴ τοῦ ἄρθρου.

ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ

ΚΟΡΑΪ·ΚΑ ΠΑΡΑΛΕΙΠΟΜΕΝΑ

1. Ἀνύπαρκτες μεταφράσεις τοῦ Κοραΐ

α) Παράφρασις τῶν... Αἰθιοπικῶν τοῦ Ἡλιόδωρου

ΣΤΗΝ ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΤΩΝ Αἰθιοπικῶν τοῦ Ἡλιόδωρου, ἔκδοσης πού εἶδε πρόσφατα τὸ φῶς σὲ μετάφραση Ἀλῆς Σιδέρη,¹ ὁ συντάκτης τῆς, στὸ σημεῖο ὅπου κάνει λόγο γιὰ τὶς προηγούμενες νεοελληνικὲς μεταφράσεις τοῦ ἀρχαίου μυθιστορήματος, ἀναφέρει ἓνα ἀνάλογο ἐγχείρημα τοῦ Κο-

18. Εἶχε φιλοτεχνηθεῖ ἀπὸ τὸν Ἀγγλο Ν. Fierbertus (ψευδώνυμο τοῦ Ν. Fitz-Herbert) μετὰ τὸ τίτλο *Galathaeus, sive de moribus* καὶ ἀργότερα δημοσιεύτηκε στὴν ἔκδοση τῆς Πάδοβας 1728 ἀντικριστὰ μετὰ τὸ ἰταλικὸ πρωτότυπο. Φυσικὰ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀποτέλεσε ἡ τελευταία τὴ βάση τῆς μετάφρασης τοῦ Βυζάντιου, ὅπως πιθανολογοῦν οἱ Λαδὰς-Χατζηδῆμος, ὁ.π., δηλ. μετὰ τὸν θάνατο τοῦ κωνσταντινουπολίτη λόγιου.

19. Γιὰ ἀπευθείας μετάφραση τῆς *Χρηστοθήειας* τοῦ Βυζάντιου ἀπὸ τὰ λατινικὰ κάνει λόγο καὶ ὁ Κων. Κούμας, *Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, Βιέννη 1832, τ. 12, σ. 574. Πβ. Περ. Ζερλέντης, ὁ.π., σ. 249, ὁ ὁποῖος ἀναδημοσιεύει, ὅπως ἀναφέραμε, τὸ ἐπεξηγηματικὸ σημείωμα τοῦ ἐκδότη γιὰ νὰ ἀποδείξει ἐσφαλμένη τὴν ἀπόψη τοῦ Κούμα. Ὁ λαρισαῖος λόγιος βέβαια δὲν μᾶς κατευθύνει σὲ κάποια συγκεκριμένη λατινικὴ πηγή, ὅπως τὸ εἶχε κάνει τριάντα χρόνια νωρίτερα ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης.

1. Ἡλιόδωρος Αἰθιοπικὰ ἢ τὰ περὶ Θεαγένην καὶ Χαρίκλειαν. Μετάφραση-Ἑπεξεργασία σημειώσεων Ἀλῆς Σιδέρη. Εἰσαγωγή Γιώργης Γιατρομανωλάκης, Ἀθήνα, ἐκδ. «Ἀρκα», 1997.